

## **2-Mavzu: Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati, etnografiyasi muammolari**

### **Reja:**

**1. O`zbekistonda “Etnologiya” fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari.**

**2. O`zbek xalqining shakllanish jarayoni.**

Biz oldingi qismlarda Respublikamizda “Etnologiya” fanining tarixi va mazkur fan sohasida erishilgan ijobiy ishlar borasida fikr yuritgan edik. Endi esa zamonaviy “Etnologiya” fanining yutuqlari, muammolari va mazkur fanning rivojlanish istiqbollari ta`xtalib o`tsak. O`zbekiston istiqboliga erishganidan keyin boshqa ijtimoiy fanlarda bo`lgani singari “Etnologiya”da ham katta amaliy ishlar bajarildi.

Mustaqillik yillarida mafkuraviy tazyiqlardan holi bo`lgan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi “Etnologiya” fani sohasida ham garchi ma`lum qiyinchiliklar bilan bo`lsada, bir qator ilmiy-nazariy va metodolik tadqiqotlar amalga oshirildi. Tadqiqotlar nafaqat mazmun va mohiyati bilan balki, ularga nazariy metodologik jihatdan yondashuvlar ham o`zgarganligini ko`rsatmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida erishilgan eng muhim natijalar sifatida tadqiqot mavzularining kengaygani va ilmiy izlanish samaradorligi oshganligini kuzatamiz. Tadqiqot obyekti va predmetiga, balki uning metod va nazariyalariga ham yangicha qarash natijasi o`laroq «etnomadaniy jarayonlar», «etnoslararo jarayonlar», «zamonaviy jamiyatda milliy-etnik jarayonlar», «etnopsixologiya», «etnoslararo kommunikatsiya», «gender muammolari» va “Etnologiya”ning boshqa zamonaviy yo`nalishlarida ko`plab tadqiqotlar amalga oshirildi. O`tgan qisqa davr mobaynida etnolog tadqiqotchilar «bir xillik» andozasidan ozod bo`ldilar va «madaniyat», «madaniy meros», «mentalitet», «milliy ruh» kabi tushunchalarning sof milliy shakliga va mazmuniga qaytdilar. Qolaversa, fanning asosiy tadqiqot obyekti bo`lgan etnosning nazariyasi jihatlarini, etnogenez va etnik tarixga oid yangi nazariy-metodologik konsepsiyalar va qarashlar yaratildi. Shuningdek, mustaqillik yillarida xalqimiz moddiy va ma`naviy madaniyati, oilaviy va jamoaviy hayoti, diniy ehtiyoqlari va marosimlarini tadqiq etish borasida jiddiy tadqiqotlar bilan birga fanda qo`ni - qo`shnichilik an`analari, etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilishga qaratilgan yangi yo`nalishlarga asos solindi. Bajarilgan tadqiqotlarning samarasi o`laroq qator monografiyalar va risolalar e`lon qilindi. Bu o`rinda o`zbek elshunos olimlari I.Jabborov, H. Ismoilov, O.Bo`riev, A.Ashirovlarning o`zbeklarning oilaviy turmush an`analari, to`y tantanalari, dafn marosimlari hamda milliy qadriyatlariga oid tadqiqotlari (Jabborov I. «O`zbeklar an`naviy turmushi va madaniyati» -T.; 2004. Ismoilov H. «O`zbek to`ylari» - T.; 1994.: Bo`riev O. va boshqalar «O`zbek oilasi tarixi». T., 1995.: Nasriddinov Q. «O`zbek dafn va ta`ziya marosimlari». - T.;

1996.: Ashirov A. «Avesto»dan meros marosimlar» - T.; 2001.) nashr etildi. 1991-2004 yillar mobaynida Respublikamizda “Etnologiya” yo`nalishi bo`yicha 20 dan oshiq nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingani ham fan salohiyati oshib borayotganligidan dalolat beradi. Himoya qilingan dissertatsiyalar dolzarb mavzularda hamda respublikamizning turli tarixiy-etnografik mintaqalari misolida bajarilgan. Jumladan, Farg`ona vodiysi, Xorazm, Zarafshon, Nurota, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo vohalarining oila va oilaviy turmush marosimlariga, maishiy turmush, jamoaviy munosabatlar, xonaki hunarmandchilik, shuningdek, qoraqalpoqlar tarixining etnografik jihatlari yoritilgan ilmiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur dissertatsiyalar milliy qadriyatlar va an`analarni tiklash g`oyasiga asoslanganligi, o`zbek xalqi etnografiyasining muammolariga yangicha ruhda yondoshganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Respublikamizning qator universitetlarida “Etnologiya” bo`yicha ilmiy markaz va kafedralarning ochilishi ham ushbu fanga bo`lgan e`tibor oshganligidan dalolat beradi.

“Etnologiya”ning boshqa fanlar bilan aloqasining samarasi tarzida etnoarxeologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya, etnofolkloristika kabi yangi yo`nalishlar paydo bo`ldi va eng muhimi fanning nomi ham «Etnologiya» deb o`zgartirildi. Bu borada birgina O`zR FA Tarix instituti «“Etnologiya» bo`limida O`zbekiston Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalar markazining amaliy tadqiqotlar dasturi bo`yicha Respublikamizning ikki tarixiy-etnografik mintaqasi, Farg`ona vodiysi hamda Janubiy O`zbekiston mintaqalaridagi etnoslararo jarayonlarni taqqoslab tadqiq qilinganligi yoki zamonaviy polietnik shahardagi etnomadaniy jarayonlarni tahlil etilayotganligi ham bajarilayotgan ishlarning yorqin ko`zgusi deb aytishimiz mumkin. Umuman, Respublikada etnologik yo`nalishda olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy yutuqlari quyidagilarda mujassamlashgan:

- Avvalo keyingi o`n yillikda “Etnologiya”ning nazariy metodologik muammolari borasida dastlabki ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bunda tadqiqotchilar tomonidan fanning nafaqat nazariy muammolari, balki zamonaviy “Etnologiya” maktablari va atamalariga oid yangi materiallarning e`lon qilinishi o`zbek etnologlarining zamon bilan hamnafas tadqiqotlar olib borayotganliklarini ko`rsatadi.

- Etnogenetik jarayonlar doirasida akademiklar K.Shoniyozov va A.Asqarov tomonidan o`zbek xalqining shakllanish jarayoni va uning nazariy-metodologik muammolariga oid qator fundamental tadqiqotlar e`lon qilindi. Mazkur mavzu doirasida O`zRFA Tarix institutida doimiy ilmiy seminar tashkil etilganligi va bu sohada Respublikamizning ko`zga ko`ringan bir qator olimlarining ilmiy tadqiqotlari e`lon qilinayotganligi ham ushbu yo`nalishning rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

- Mutaxassis olimlar nafaqat tarixiy-etnografik tadqiqotlar mavzularini, balki dastlabki professional etnograflar kabi «an`anaviy zamonaviylik»ni va bugungi kunda muhim deb ehtirol etilayotgan ijtimoiy madaniy innovatsiyalar, an`anaviy

jamiyatning zamonaviy hayotini ham tadqiq qilmoqdalar.

- Hozir etnologik yo`nalishda bajarilayotgan tadqiqotlarda an'anaviy madaniyatni tadqiq qilishgagina emas, balki zamonaviy polietnik jamiyatni o`rganish, ayniqsa an'anaviy mahalla institutini zamonaviy jamiyatda tutgan o`rni, mahalla tizimida zamonaviy etnomadaniy jarayonlarning roliga katta e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yo`nalishda Toshkent mahallalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalarini dastlabki yutuqlar sifatida qayd etish mumkin.

- Zamonaviy "Etnologiya"ning tadqiqot mavzusi va o`rganish maydoni ancha keng bo`lib, unga yaqin bo`lgan sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, antropologiya, folklorshunoslik kabi fanlar bilan o`zaro tutashishi natijasida etnopsixologiya, etnomadaniyat, etnofolkloristika, etnosotsiologiya kabi yangi sohalar paydo bo`ldi va ushbu yo`nalishlar Respublikamizning bir qator Oliy o`quv yurtlarida maxsus fan tarzida o`qitilmoqda. Ularning ayrimlari bo'yicha o`quv qo`llanmalari ham yaratildi. Masalan, ("Etnomadaniyat". O`quv qo`llanma. T., Adolat, 2003. Jabborov I. "Jahon xalqlari "Etnologiya"si" T., 2005.).

- Keyingi vaqtlarda yetakchi olimlar yosh tadqiqotchilar bilan birga xorijiy mutaxassislar ishtirokida Respublikamizda "Etnologiya"ning dolzarb mavzulariga bag`ishlangan ilmiy anjumanlar hamda festivallarni o`tkazish yaxshi bir an'anaga aylanib ulgurdi.

- Bu borada «Akademik Karim Shoniyozov o`qishlari» turkumida doimiy faoliyat ko`rsatuvchi ilmiy anjumanning tashkil etilganligi va mazkur konferensiya materiallarini muntazam nashr etib borilayotganligi ham amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarining natijasi deb aytish mumkin. Lekin sohada qator yutuqlarga erishilganiga qaramay hali hanuz yechilishi lozim bo`lgan muammolar mavjudki, ularni chetlab o`tib ma'lum bir ijobiy natijalarga erishish mumkin emas.

Zamonaviy o`zbek "Etnologiya"si oldidagi muammolar to`g`risida fikr yuritadigan bo`lsak, avvalo shuni ta'kidlash kerakki, hanuz ayrim tadqiqotlar tavsifiy xarakter kasb etmoqda. Etnologik yo`nalishda bajarilgan har qanday tadqiqot ma'lum bir amaliy ahamiyatga ega bo`lishi va uning natijalaridan bugungi va ertangi kun amaliyotida foydalanish lozim.

Yuqoridagi fikr mulohazalarga xulosa tarzda aytish mumkinki, bugungi kunda o`zbek "Etnologiya"si dolzarb va ijtimoiy jihatdan ahamiyatli bo`lgan quyidagi muammolarni yechishi lozim:

- "Etnologiya" sohasida tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar o`zaro hamkorlikda fanning kelgusidagi istiqbolli yo`nalishlarini belgilab olishlari zarur. Bunda o`zbek "Etnologiya"si rivojlangan mamlakatlar fani bilan hamohang rivojlanishi va o`z navbatida o`zining maktablari va konsepsiyasiga ega bo`lmog`i kerak. Metodologik muammolarga sifat jihatdan yangicha yondashuvni tashkil etish barobarida an'anaviy usullar bilan birga noan'anaviy usullardan ham foydalanish zarur. Nazariy-metodologik tadqiqotlarga jiddiy e'tibor qaratilmas ekan, bajarilgan har qanday tadqiqot ham amaliy ahamiyat kasb etmaydi va ilmiy qimmatga ega bo`lmagan tavsifiy tadqiqotdan nariga o`tmaydi. Qolaversa, bugunning zamonaviy muammolarini etnolog tadqiqotchi nigohi bilan tadqiq qilish, olib borilgan har bir tadqiqot jamiyatning ma'lum bir sohasi uchun amaliy natija bermog`i lozim.

Shundagina etnologik tadqiqotlarga jamiyatda qiziqish ortadi va uning amaliy qimmatini oshadi.

- Respublikamizda mazkur yo`nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar tomonidan etnos nazariyasi, etnogenez va etnik tarixga bag`ishlangan sifat jihatidan yuqori ilmiy xulosalarga asoslangan tadqiqotlarni yaratish zarur. «O`zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi»ning majmuaviy muammosi mamlakatimiz ilmiy muammolarining markazida turganligiga hamda xalqimiz etnogenezi va etnik tarixining turli jihatlari jiddiy o`rganilayotganiga qaramay, murakkabligi bois uni tugallangan deb bo`lmaydi va u arxeolog, antropolog, etnograf, tarixchi, tilshunos va boshqa soha olimlarining jamoaviy fikr-mulohazalarini kutmoqda. Bu borada birinchi qadam sifatida mamlakatimizda va chet ellarda etnogenez bo`yicha mavjud barcha adabiyotlarni imkon qadar o`rganib chiqish, maxsus tahlil etish va bu tahlilga eng yangi arxeologik, antropologik, tilshunoslik, etnografik va boshqa ma`lumotlarni qo`shish lozim. Tadqiqotchilar tomonidan o`zbek xalqi geneseologiyasi, etnodemografiyasi, etnopsixologiyasi, milliy mentalitetiga va umuman olganda etnos muammosi bilan chambarchas bog`liq tadqiqotlarga shuningdek, etnik jarayonlarning nazariy-metodologik konsepsiyalarini shakllantirish, madaniy antropologiya, etnoekologiya kabi yo`nalishlarga jiddiy e`tiborni qaratish, hamda etnologik terminlar hamda atamalarga oid lug`atlarni nashr etish maqsadga muvofiqdir.

- “Etnologiya”da asosiy tadqiqot obyektlaridan biri bo`lgan moddiy va ma`naviy madaniyat ko`rinishlari, xalqning an`anaviy turmush tarzi bilan bog`liq marosimlar va urf-odatlarini tavsifiy etnografik tarzda yoritishdan chekingan holda ma`lum bir nazariy-metodologik konsepsiyaga asoslangan holda ularning genezisi, o`ziga xos xususiyatlari, tub mohiyatiga e`tibor bergan holda etnologik nuqtai nazardan tadqiq etish zarur.

- Dunyo miqyosida ulkan globalizatsiya jarayoni va yangi texnologik davr bo`lgan bugungi kunda etnosning o`rni va ahamiyati, zamonaviy etnomadaniy jarayonlarni, etnoslararo kommunikatsiyani va globalizatsion jarayonlarda milliy xususiyatlarni saqlanib qolish omillarini o`rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

- XX asrda ijtimoiy-siyosiy hayotda bo`lgan o`zgarishlar turli etnik guruhlar va etnoslarni hamda turli-tuman madaniyatlarni o`zaro qorishishiga olib keldi. Natijada etnomadaniy aloqalarning kuchayishi Respublikamiz hududida yashovchi mahalliy subetnoslar va turli tuman diasporalar moddiy va ma`naviy turmush tarzida ulkan o`zarishlarga sabab bo`ldi, deb aytish mumkin. Shu bois bugungi kunda millatlararo, etnosiyosiy, etnoijtimoiy, etnomadaniy munosabatlar jiddiy tadqiqotlar bajarishini tahlil qilmoqda. Hozirda, avvalo, turli etnoslar va diasporalar zich yashayotgan etnoslararo aloqalar, etnomadaniy o`zaro ta`sir va madaniyatlarning bir-biriga kirib borishi; milliy xususiyat va mentalitet; etnoslararo ziddiyatlar va nizolar sabablari va ularning ehtimoli; millatchilik va milliy separatizm; milliy siyosat va hokazo kabi dolzarb masalalarni ishlab chiqish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

- Oliy o`quv yurtlarida “Etnologiya” fanini o`qitilishini sifat jihatdan takomillashtirish va bu sohada tadqiqot olib borayotgan nazariyotchi olimlar bilan

amaliyotchi pedagoglar o`zaro hamkorlikda yangicha ruhdagi darsliklar yaratishlari lozim. Bu sohada ayniqsa g`arbda keng rasm bo`lgan madaniy antropologiya yoki ijtimoiy antropologiyaga oid darsliklar va o`quv qo`llanmalaridan ham bevosita foydalanish kerak. Eng muhim ishlardan yana biri mazkur soha uchun universitetlar o`quv dasturlaridagi dars soatlarini ko`paytirish va ijtimoiy fanlarga ixtisoslashtirilgan «Etnologiya» kafedralari yoki ilmiy markazlarini tashkil etish va etnik antropologiya, etnik sotsiologiya, etnodemografiya, etnoiqtisodiyot, etnogeografiya, etnopedagogika, etnopsixologiya, etnolingvistika kabi yo`nalishlarda kurslar tashkil etish zarur.

• Zamonaviy jamiyatda millatlararo munosabatlar eng muhim muammolardan biriga aylanayotgan bir paytda polietnik jamiyatni, milliy-etnik munosabatlarni, uning tarixiy asoslari-yu bugungi holati hamda istiqbollari etnologik yo`nalishda tadqiq qilish ham muhim ahamiyatga egadir. Qolaversa, O`zbekiston hududidagi nafaqat turli etnik yoki etnografik guruhlarni tadqiq qilish, balki ijtimoiy guruhlarni va turli madaniy muhitlar muloqotining jamiyat hamda xalqlar turmushiga ta`sirini ham tadqiq qilish kerak.

Umuman olganda aytish mumkinki, “Etnologiya” insoniyat va uning faoliyatining turli jihatlarini tadqiq qiluvchi fan bo`lishi bilan birga mazkur fan jamiyat hayotida hech qanday mehyoriy o`lchovlar bilan o`lchab bo`lmaydigan qator o`ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ta`kidlab o`tish joiz. **Birinchidan**, “Etnologiya” fani insonlarning dunyoda madaniyatlar xilma-xilligini anglashga bo`lgan doimiy ehtiyojini qondirish missiyasini bajaradi. Bu esa insonlarni ma`naviy boy va hayot faoliyatining samarali bo`lishiga olib kelishi shubhasizdir. **Ikkinchidan**, “Etnologiya” insoniyat faoliyati, jamoat tartibi va ijtimoiy-siyosiy institutlar faoliyatining tarixiy-madaniy mazmunini tadqiq qilish asosida tarixiy tajriba, madaniy (hamda biologik) munosabatlar (individual yoki jamoaviy) umuman jamiyat hayotiga, shu jumladan, siyosat va boshqaruvga qanday ta`sir etishini tadqiq qiladi. **Uchinchidan**, “Etnologiya” bilan ko`pincha tadqiqotchilar avvalo o`zlarining shaxsiy qiziqishlari doirasidan kelib chiqib mashg`ul bo`ladilar va bu jarayonda moddiy qiziqish yoki qandaydir ijtimoiy buyurtma birinchi darajali muhim ahamiyat kasb etmaydi.

O`zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini o`zbeklar tashkil etadi. O`zbeklar nafaqat O`zbekistonda, balki Markaziy Osiyodagi eng ko`p sonli xalq bo`lib, Markaziy Osiyo aholisining 35% ni tashkil qiladi. O`zbekistonda (20 mln 800 ming kishi, 2005 yil), Tojikistonda (1.2 mln. ziyod kishi), Qirg`izistonda (550-600 ming kishi), Qozog`istonda (332 ming kishi), Turkmanistonda (320-330 ming kishi) yashaydi. Bundan tashqari, o`zbeklar Afg`onistonda (2,5 mlndan 4 mlngacha), Rossiya (123 ming kishi, 2002y.), Saudiya Arabistonida (550-600 ming kishi), Xitoy Xalq Respublikasining Sintszyan - Uyg`ur avtonom tumanida (13,7 mingdan ortiq), qolaversa, Turkiya, Germaniya, AQSH kabi uzoq xorij mamlakatlarda ham o`zbeklar yashaydi. Rasmiy ma`lumotlarga ko`ra o`zbeklarning umumiy soni 25 mln. dan ortiq (2000 y.). O`zbeklarning yosh tarkibi ancha navqiron bo`lib, 1989 yilgi ma`lumotlarga ko`ra 15 yoshgacha bo`lgan aholi umumiy aholining 44% ni, 15 yoshdan 60 yoshgacha bo`lganlar 51% ni, 60 yosh va undan keksalar atigi 5% ni

tashkil qilgan. O`zbeklar *o`zbek tilida* gaplashadilar.

O`zbeklar alohida etnik jamoa (elat) bo`lib, Markaziy Osiyoning markaziy viloyatlari - Movarounnahr, Xorazmda, Yettisuv va qisman Sharqiy Turkistonning g`arbiy mintaqalari hamda Janubiy Turkistonda shakllangan. O`zbek xalqining asosini hozirgi O`zbekiston hududida qadimdan o`troq yashab, sunhiy sug`orma dehqonchilik bilan shug`ullanib kelgan mahalliy so`g`diylar, baxtarlar, xorazmiylar, farg`onaliklar, sak-massagetlar, qang`lar kabi etnik guruhlar tashkil yetgan. Shuningdek, Janubiy Sibirg`, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo`ylaridan kelgan etnik komponentlar ham O`zbeklar *etnogenezida* ishtirok etganligi tarixdan ma'lum. Bu qabila va elatlar, asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so`zlashganlar.

Keyingi yillarda arxeolog olimlar (*A.A.Asqarov, O`.Islomov, Yu.F.Buryakov, T.Q. Xo`jayov*)ning O`zbekiston hududida olib borgan arxeologik va antropologik tadqiqotlari natijasida Amudaryo va Sirdaryo oralig`ida so`nggi bronza davridayoq yuqorida nomlari zikr etilgan qabila va elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuvi sodir bo`lganligi va assimilyatsiya jarayoni natijasida antik davrga kelib, o`troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon tarkib topganligi hamda o`zbek xalqiga xos antropologik tipning makon va zamoni aniqlangan. Ma'lumki, mil.avvalgi III asrda Sirdaryoning o`rta oqimida turkiy va so`g`diylar ittifoqi asosida Qang` davlati tashkil topgan. Qang` davlati davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri - qang`ar elati paydo bo`ldi va o`ziga xos uyg`unlashgan madaniyat shakllandi. Tarixiy va arxeologik asarlarda bu madaniyat «*Qovunchi madaniyati*» nomini olgan. Antropolog olimlarning ta`kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, Markaziy Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi sug`diylar va qang`arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o`zbek va voha tojiklariga xos Pomir-Farg`ona antropologik tipi to`liq shakllangan.

O`zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar Janubiy Oltoy va Sharqiy Turkistondan ko`chib kelgan yuechji qabilasining bir tarmog`i bo`lib, ular mil.av I - milodiy IV asrlarda Kushon saltanatiga asos solgan kushonlar hamda milodiy III-V asrlarda O`rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Janubiy Sibirdan, Jung`oriyadan, Sharqiy Turkistondan siljigan xioniy, kidariy va eftaliylardir.

Shuningdek, o`zbeklar etnogeneziga faol ta`sir o`tkazgan turkiy etnik komponentlar asosi *Turk hoqonligi* (VI-VIII asrlar) davrida Markaziy Osiyoning markaziy mintaqalari (Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari, Farg`ona vodiysi) va Xorazmgga kelib joylashib, ma'lum bir tarixiy davr mobaynida, bu etnik komponentning aksariyat qismi o`troqlashdi. Turk xoqonligi davrida kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o`rtasidagi etnik-madaniy

munosabatlarning rivoji hududdagi etnik jarayonlar taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazdi. Ushbu turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. Bu davr turkiy va sug'diy simbiozni hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo'lgan.

VIII asrdan arab va ajam (arab bo'lmagan yaqin va O'rta Sharqiy) xalqlarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir yetmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar yuz bergan bo'lsada, Movarounnahrda o'troq va yarimo'troq turkiyzabon aholi, so'g'diy va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar (VII-VIII asr), keyinchalik Somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashaganlar.

Umuman olganda IX asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o'z navbatida sug'diy va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Elshunos olim *K. Shoniyozovning* qayd etishicha, IX-X asrlarda tig'iz etnogenetik jarayon natijasida ko'plab turkiy qabila va urug'larning o'troq hayotga o'tishi jadal davom yetgan. Bu asrlarda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lgan. Akademik *A.Asqarovning* ta'kidlashicha, bu kuchli etnik qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

*Qoraxoniylar* davrida (X-XI asrlar) Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi boshlandi. Forobiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o'zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi va aynan mazkur davrda elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyliigi, etnik o'zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, din umumiyliigi va bir qancha shu kabi boshqa etnik alomatlar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chigil, yag'mo, tuxsi, halach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, uz, qangli singari urug'lar o'zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI-XII asrning birinchi yarmida elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan aksariyat etnik alomatlar o'z maromiga yetib o'zbeklar xalq sifatida shakllangan.

XIII asr boshlarida Chingizxon istilosi davrida mo'g'ul qo'shinlari tarkibida ko'p sonli turkiy etnoslar ham kirib keldi. XV asrga qadar esa ushbu etnoslarning deyarli ko'p qismida mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni sodir bo'ldi va ular shakllangan o'zbek elatining keyingi taraqqiyotida ma'lum darajada iz qoldirdilar.

*Chig'atoy ulusi* tilining rivojlanishi hamda keyinchalik *Amir Temur va temuriylar* davrida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til takomillashib, «turkiy» yoki «chig'atoy» tili deb nomlangan. Taraqqiy

yetgan o`zbek adabiy tili ayniqsa *Alisher Navoiy* davrida eng yuqori nuqtaga ko`tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko`p dialektli bo`lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva - *qarluq, qipchoq* va *o`g`uz* dialektlari asos bo`lgan. Ma`lumki, shakllangan o`zbek elatining Amir Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotiga barlos, jaloyir, qavchin, arlot, qipchoq kabi etnik guruhlar ham faol ta`sir qilgan.

O`zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri - XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda Markaziy Osiyoga mang`it, qo`ng`irot, nayman, uyg`ur, saroy, qatag`on, qushchi, do`rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin va boshqa Dashti Qipchoq o`zbek etnik guruhlarining navbatdagi to`lqini kirib kelishi kuchaygan. Natijada Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo`g`uliy irq alomatlari ham faollashgan. Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig`i va Xorazmga kelib o`rnashgan etnik guruhlar «o`zbek» nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha ko`paytirgan bo`lsalar ham, lekin uning etnik tarkibini tubdan o`zgartirib yubora olmaganlar. Ushbu etnoslar shakllangan o`zbek xalqining tarkibiga kelib qo`shilgan navbatdagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarziga, an`analariga, madaniyatiga, xo`jalik faoliyatiga sezilarli ta`sir ko`rsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilgan. Ayniqsa, Zarafshon vodiysi va O`zbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchli seziladi. Mahalliy aholiga ular «o`zbek» nomini berishgan va bu nom Movarounnahr va unga qo`shni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo`lib qolgan. O`z o`rnida aytib o`tish lozimki, o`zbek etnonimining kelib chiqishi bo`yicha fanda hali hanuz yakdil fikr mavjud emas. Ayrim mualliflar (G.Vamberi, G.Xovors, M.P.Pelg`o) Dashti Qipchoqda ko`chib yurgan turk-mo`g`ul qabilalarining bir qismi o`zlarini erkin tutganliklari sababli o`zbek, ya`ni «o`z-o`ziga bek» deb atagan desalar, boshqalar (P.P.Ivanov, *A.Yu.Yakubovskiy*, Xilda Xukem) «o`zbek» etnonimini Oltin O`rda xoni O`zbekxon (XIV asr.) nomi bilan bog`laydi, boshqa yana bir guruh olimlar esa (V.V. Grigorev, A.A. Semyonov va B. Ahmedovlar) o`zbek nomi Oq O`rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da ko`chib yurgan turk-mo`g`ul qabilalariga taalluqli bo`lgan degan fikrni bildiradilar.

Temuriylar davlati o`rnida dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qo`qon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolgan bo`lsada, bu holat o`zbek elati birligiga putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar bo`lishiga qaramasdan uch davlat tarkibidagi aholi o`zaro doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo`lib kelganlar.

Markaziy Osiyo xalqlarining XIX asrning oxiri XX asr boshlaridagi tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari chor Rossiyasining mustamlakachiligi davri bilan bog`liq. Keyinchalik mintaqada Sovet hokimiyatining o`rnatilishi bilan Markaziy Osiyoda *milliy-hududiy chegaralanish* o`tkazilib, beshta milliy respublikalar tashkil

etildi. Mahalliy xalqlarning milliy taraqqiyoti davom etayotgan bir pallada 1924 yili milliy chegaralanish o`tkazilgan. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon sunhiy ravishda bo`lib yuborildi. Mintaqa xalqlarining assimilyatsiya, konsolidatsiya jarayonlariga jiddiy ta`sir o`tkazilishi va keyinchalik «sovet xalqi nomli yagona etnik birlikni yaratish haqidagi nazariyani amalga oshirilishi borasidagi olib borilgan siyosat ham o`zbeklarning milliy-etnik qiyofasiga, mentalitetiga rahna sola olmadi. Albatta, keyinchalik mintaqada vujudga kelgan barqarorlik nisbatan o`zbeklarning etnik-madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta`sir o`tkazdi.

O`zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O`zbekiston mustaqillikka erishgan sanadan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy tomirlaridan kuch olgan o`zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatleri, turmush-tarzida o`ziga xos uyg`onish va yangilanish pallasiga qadam qo`ydi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. «Istiqlol va ma`naviyat» “.T.: O`zbekiston. 1994 y.
2. Karimov I.A. “O`zbekiston XXI asrga intilmoqda». -T.: Ma`naviyat. 1998 y.
3. Karimov I.A. «Ma`naviy yuksalish yo`lida”. -T.: Ma`naviyat, 1998 y.
4. Abdullaev M. Abdullaev A. «Ma`naviyat va madaniyat tarixi». Farg`ona. 1998 y.
5. Imomnazarov M. “Milliy ma`naviyatimizning takomil bosqichlari”. T. 1996 y.
6. Ashirov A. Atadjanov Sh. «Etnologiya». T. 2007 y.
7. Ashirov A. “O`zbek xalqining qadimiy e`tiqod va marosimlari”. T. 2007 y.
8. Abdullaev M. “Madaniyatshunoslik”. Farg`ona. 1998 y.
9. Murodov. M. Qorabayev U. Rustamova R . “Etnomadaniyat”. T.: Adolat. 2003 y.
10. Etnomadaniyat fanidan ma`ruzalar matni. 1-qism. Farg`ona. 2001 y.